

Marx társadalomkritikai nézeteiről*

Módszertani vázlat

„... tudja meg- és elítélni a jelent, de felfogni nem ...”
K. Marx

„Álláspontom... bármely más álláspontnál kevésbé teheti felelőssé az egyént olyan viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke marad, bármennyire föléljük emelkedhet is szubjektíve.”

K. Marx

Marx főművéből 1893-ban látott napvilágot az első önálló magyarországi kiadvány. A *Tőke és munka* című füzet 80 oldalas kivonat *A tőke*-ből (a Budapesti Könyvnyomda kiadásában), amely a Magyar Munkás Könyvtár 6. köteteként jelent meg.

A *Marx közgazdaságtana* címmel az 1930-as évek elején kiadott ún. Schönstein-füzetekből kezdett viszonylag szélesebb körben ismertté válni *A tőke*. A füzetek a budapesti Neufeld Nyomdában készültek, szövegüket Schönstein Sándor fordította és Madzsar József lektorálta. A hét megjelent részből álló sorozat folytatását Schönstein 1933-as letartóztatása és bebörtönzése akadályozta meg.

Meg kell említeni, hogy 1921-ben Bécsben Guth Antal fordításában (J. Fischer kiadása), 1934–37-ben pedig Budapesten Nagy Gábor

* Felkérésre, nemzetközi kötetbe készült tanulmány. Lényegét tekintve az 1970-es évek első felében írt terjedelmes filológiai munkák (A marxi gazdaság- és társadalomelméletről; Adalékok *A tőke* és előmunkálatai viszonyáról; A marxi emberfelfogás; Marx kommunizmus-fogalma *A tőke*-ben és előmunkálataiban; Filozófia és antropológia) kézírataiból egybeszerkesztett kivonat.

fordításában (a Mentor Kiadónál) több részletben megjelent az első kötet, de ezek a könyvek csak kevesek kezébe jutottak el.

A második világháborúig a tájékozódás Marx gazdasági nézeteiről a Schönstein-füzetek mellett elsősorban Kautzky művének (az 1903 és 1919 között négy kiadást megért *Marx gazdasági tanai – népszerű ismertetés és magyarázat*) közvetítésével történt. További forrás, hogy Szabó Ervin az általa szerkesztett *Marx és Engels válogatott művei* (Politzer Zsigmond és fia könyvkereskedése /Budapest/ 1905, 1909) második kötetébe beillesztette *A tőke* leginkább kiérlelt előmunkálata, *A politikai gazdaságtan bírálata*hoz című művét. Az említettekén túl Marx rövidebb írásai, a *Bérmunka és tőke* /1898 és 1920 között négy kiadás/, valamint a *Bér, ár, profit* /1918-as és 1919-es megjelenés/ is hozzájárultak a marxi elmélet alapjainak megismeréséhez.

1946-tól intenzív népszerűsítés kezdődött a *Marx politikai gazdaságtana* című rövid tanfolyammal. A Schönstein fordítása alapján, Nagy Tamás szerkesztésében készült, eredetileg 12 füzetre tervezett sorozatból 4 jelent meg (1949-ig hat kiadásban). A sorozat folytatását részben az ez okafogyottá, hogy 1948-ban a Szikra Kiadónál megjelent a teljes első kötet, a példányszám pedig a következő évben a második kiadással elérte a hatvanhétzetet. (Fordítóként Nagy Tamás és Rudas László van feltüntetve.) 1953-ig ugyanitt a második és harmadik kötetet is kiadják Nagy Tamás fordításában. 1956-tól a Szikra jogutódja Kossuth Kiadó néven folytatja a művek újrakiadását. (A tőke IV. könyvét /„Értéktöbblet-elméletek”/ 1958-tól kezdi megjelentetni.) Itt a német kiadást követő *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* sorozatban *A tőke* négy könyve 23. (1967), 24. (1968), 25. (1974) és a három részből álló 26. (1958, 1961, 1963) sorszámmal jelenik meg.

A tőke hozzáférhetővé válása nem oldotta meg a tanulmányozás nehézségeit. A több ezer oldalas – nem könnyen emészthető – szöveg befogadása időigényes elmélyülést és számos háttérismeretet igényel. Így nem meglepő, hogy a hagyományos munkásmozgalom a Marx-képet nem erre a műre alapozta. Ennél a praktikus oknál figyelemre méltóbb a szakelemzésekben tettenérhető hasadás.

A magyarországi Marx-irodalomban először a hatvanas évek során került a viták előterébe a „több Marx” kérdése. Az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok* magyar fordításának 1962-es megje-

lentetésével sokaknál leértékelődött *A tőke*, és divatba jött a filozófus Marx – közgazdász Marx szembeállítás. Ebben a értelmezésben a humanista filozófus kritikai beállítódása lényegesen különbözik a „szenvtelen” tudósétól. Illusztrációként álljon itt két szövegrészlet. Marx az 1844-es kéziratokban nyíltan ostromozza „a nemzetgazdaságtan gyalázatosságát”. Hangsúlyozza: a ricardiánusok „csak az általános törvénnyel törődnek”, és „a nemzetgazdászoknak teljesen közömbös”, hogy „ezrek tönkremennek-e rajta”. A „személyektől elvonatkoztatnak”, és számukra „a társadalom csak átlagszám”. Következtetés: „Az átlagszámok az egyes valóságos egyéneken elkövetett formális szidalmazások, injuriák.” (Idézetek a McCulloch-Prévost részből.) Ez a gazdaságtanon a humánium hiányát számonkérő megfogalmazás látványos ellentéte az alábbi, *A tőke* IV. könyvéből való értelmezésnek. „Ricardo a maga korában joggal tekinti a tőkés termelési módot a legelőnyösebbnek egyáltalában a termelés számára, a legelőnyösebbnek a gazdagság létrehozására. A termelést a termelés végett akarja, és joggal. Ha azt akarná valaki állítani, mint Ricardo szentimentális ellenfelei tették, hogy a termelés nem mint olyan a cél, akkor elfelejti, hogy a termelés a termelés végett nem egyéb, mint az emberi termelőerők kifejlődése, tehát az emberi természet gazdagságának önmagáért való kifejlődése... Ricardo kíméletlensége tehát nemcsak tudományosan becsületes volt, hanem tudományosan kötelező is álláspontja számára. De ezért számára egész közömbös is, hogy a termelőerők továbbfejlődése földtulajdont üt-e agyon vagy munkást. Ha ez a haladás elértékteleníti az ipari burzsoázia tőkét, ezt ő éppúgy üdvözli.” Az idézetből kitűnik, hogy az emberi szempontok mellőzése nem Ricardótól, hanem az általa leírt rendszer működéséből származik. Ennek megfelelően Marx kritikája *A tőkét*-ben már nem a gazdaságtant, hanem elsődlegesen a rendszert veszi célba.

Az utóbbi időkben – nemzetközi trendet követve – újabb irányból éled fel a „két Marx” értelmezés. Eszerint alapvetően más sugall *A tőke*, mint az előmunkálatai. Az előmunkálatokban (főleg a *Grundrissé*-ben, amely „explicit módon mutatja meg Marx stratégiai céljait”) emberközpontú – ezért a kapitalizmussal szemben forradalmi következtetéseket kimondó radikális – kritika található. *A tőkét*-ben viszont annyira rejtett, áttételes a bírálat, hogy elsősorban egy sterilen elméleti, szaktudományos Marxszal találkozunk. Ebben a megközelítésben a társadalomkritikus, forradalmi Marxtól elválí az „exoterikus” tudós.

Marx említett megduplázásainak közös jegye az agitativitás és a tudományosság szétválasztása, szembeállítás. Miközben az 1844-es kéziratok, illetve *A tőke* előmunkálatai – úgymond – direkt erkölcsi töltettel is rendelkeznek, ami emberi ellenállásra, forradalmi cselekvésre orientál, addig *A tőke* végső változata inkább csak leírja, érzelmentes objektivitással bemutatja a fennállót – ezzel, áttételesen, a konzerválásához járulva hozzá. (Árulkodó, hogy Gramsci az 1917-es forradalmat szimbolikusan *A tőke* elleni lázadásnak nevezte.)

Nem nehéz észrevenni, hogy mindkét megkettőzést – ha a nyilvánvalóan diszkreditáló indíttatásúaktól itt eltekintünk – Marx védelmének szándéka vezérli. Ezek olyan „utóvédharcok”, melyek Marxnak a modern kapitalizmus időszakára való átmentését célozzák: a kevésbé aktivizáló, mozgósító hatású „Tőké”-t Marx propagandisztikusabb megfogalmazásokat tartalmazó műveivel helyettesítik. Megpróbálják a humanista forradalmárt kimenekíteni a tudósi „semlegességből”. E megkettőzések mögött valójában *A tőke* értelmezésének módszertani problematikája áll. A döntő dilemma: Marx főműve gazdasági objektumok viszonyait, mozgásait ragadja meg elméletileg, vagy emberek társadalmi viselkedésének feltárását tekinti feladatának. Némiképp leegyszerűsítve: mennyiben gazdaságtan, mennyiben antropológia és mennyiben társadalomelmélet (társadalomfilozófia) *A tőke*?

A marxi társadalomkritika legalább három összetevőből táplálkozik.

1. Személyes antikapitalista indulat, mely szubjektíve determinálja mind a témaválasztást, mind a kritikai beállítódást. A társadalmi igazságtalanságokkal, egyenlőtlenségekkel stb. szembeni érzelmi-indulati motiváltság a problémafelvetést (problémalátást) és a problémamegoldás (válaszkeresés) irányát egyaránt befolyásolja. Ez a motiváció mind az emberfelfogás, mind a társadalomszemlélet területén tettenérhető.

2. Antropológiai sík, melyen kifejeződik a fennálló rendszertől való eszmei távolságtartás és eszmei kritika. Nevezetesen, egy konkrét hiány kimutatása: az ember a tőkés társadalomban kevesebb az elméletileg kikövetkeztethető antropológiai lehetőségeinél, ami alapot ad a rendszer humanista bírálatához, illetve eszmei (fogalmi) „ellenpontozásához”.

Marx társadalomkritikai beállítódásában kezdettől fogva fontos szerepet játszik emberfelfogása, emberképe, melyet a teljes ember és egységes személyiség eszménye jellemez. A társadalmilag megcsonkított, termelési eszközöktől (azaz életfeltételeitől) megfosztott elvont, „véletlen” egyéntől nyelviileg is megkülönbözteti a személyes egyént. A kényszerű társadalmi munkamegosztás rendszerében egyoldalúvá specializálódó emberrel szembeállítja a sokoldalú, képességeit szabadon kibontakoztató embert. (Az alapelv: „minden egyén teljes és szabad fejlődése.”) Szimptomatikus, hogy a kapitalizmust meghaladó társadalom hipotézisében a szabad (és egymással önkéntesen társuló) egyéniségek együttélése a specifikum.

3. Társadalomelméleti sík

Az elvi antropológiai lehetőségek (eszmények) társadalomelméleti beágyazást igényelnek. A velük összhangban levő társadalmi megoldás kereséséből fakad a célkitűzés: a fennálló rendszer történelmi meghaladása.

A kimutatott „antropológiai” hiányosságokat, fogyatékoságokat társadalmi hierarchiák idézik elő, ezek viszont lényegileg a kapitalizmust mozgató gazdasági antagonizmusok termékei. Így a társadalomelmélet nem kerülheti meg a gazdaságelméleti megalapozás kérdését. Ezért Marxnál a kommunizmus (mint társult termelők társadalmi) a kapitalizmus gazdasági jellegű mozgásainak nem totális elutasításaként, tagadásaként, hanem továbbvihető/továbbviendő tendenciáinak meghosszabbításaként (a formailag gazdaságelméleti levezetésnek mintegy melléktermékeként) alapozódik meg.

Jelen írásnak van két előrebocsátható végkövetkeztetése.

1. Marx egész munkásságára jellemző a kérdésfeltevés azonossága: a lényegyet tekintve ugyanannak az alapproblémának a megoldása foglalkoztatja. Egész munkásságában központi kérdés, hogy melyek a korabeli társadalom antagonizmusai, és azok miképpen szüntethetők meg. Az életműben folytonosságot mutat az antikapitalista indulat, a társadalomelmélet antropológiai elkötelezettsége, a történelmi továbblépés lehetőségének keresése. Ugyanakkor gazdaságelméleti tájékozódásának megjelenésétől kezdve írásaiban jelentős eltérésekkel is találkozunk. Változások vannak a kifejtésbeli formákban, a levezetésekben, az indoklásokban (ennek megfelelően az indulati, antropológiai, gazdaság- és társadalomelméleti elemek súlyában és arányaiban). Helyenként az érvanyag is átalakul. Mivel azonban ezek

az eltérések lényegében azonos szemléleti kereteken belül történnek, belőlük nem feltétlenül következik Marx „pluralizálásának” szükségessége. Sokkal inkább annak vizsgálata indokolt, hogy az egyes gondolatok szervesen illeszkednek-e a későbbi, letisztult gondolatrendszer egészébe.

2. A *tőké*-ben alkalmazott kifejtési mód radikálisabb kritikáját adja a kapitalista rendszernek, mint az előmunkálatokban vagy az 1844-es kéziratokban alkalmazott.

Társadalomelmélet és antropológia viszonyáról

Az 1844-es kéziratok erősen antropológiai beállítottságú, még Feuerbach friss hatásától átítatott. Ember- és kommunizmusfelfogása nem kizárólagosan, de nagymértékben az ember fogalmából építkezik. Érvanyagában sűrűn előfordulnak az olyan kifejezések, mint az emberi lényeg, az ember nembeli lényege, az emberi lényeg elidegenülése. Társadalomkritikája is elsősorban antropológiai nézőpontú: a kapitalizmus bírálata dominánsan e kategóriák vonatkozásában fogalmazódik meg. Hamarosan azonban megtörténik ennek a jelentős mértékben érzelmileg-indulatilag motivált humanista filozófiai antropológiának (valamint a vele összekapcsolódó ún. etikai kommunizmusnak) tudományos formába öltöztetése: az elméleti humanizmus spekulatív filozófiai antropológiája társadalmi beágyazást kap és átalakul történeti antropológiává, az eszmei-etikai kommunizmus-képet pedig felváltja a társadalomelméleti megközelítés. Megtörténik egy absztraktabb választól a konkrétabbhoz való elmozdulás.

Ezzel összhangban Marx egyes kifejezéseket a későbbiekben teljesen elhagy, mások tartalma, illetve funkciója pedig átalakul. (Bizonyos eszmei-filozófiai kategóriák kritikai szerepét átveszi a tőkés rendszer működési struktúrájának, totalitásának kritikai bemutatása.)

Köztudott, hogy az ember lényegét társadalmi viszonyainak összességével „definiálja” újra. Viszont kevésbé ismert az elidegenülés szó használatában végbemenő változás, pedig ez különösen jól illusztrálja, hogy *A tőke* a korábbi írásoknál nagyobb következetességgel törekszik a tartalmi és nyelvi feszeségre, egzaktságra.

Az 1844-es kéziratokban az elidegenülés (Entfremdung) és külsővé-idegenné válás (Entäußerung) kifejezés azonos értelemben,

szinonimaként (egy lényegében antropológiai bázisú társadalomkritika eszközeként) szerepel. Ez az azonosítás – lényegesen ritkább előfordulással – az előmunkálatokban is továbbél. Megváltozik a helyzet *A tőké*-ben – mégpedig figyelemre méltóan. Egyrészt, mert csupán néhány alkalommal bukkannak elő, és akkor is inkább csak mint az értelmezést szolgáló segédkategóriák. Másrészt, mert valamennyi esetben gazdasági jelenségekhez kapcsolódnak. Harmadrészt, mert különválnak a jelentésük, más-más tartalomra vonatkoznak és valójában egy, az elidegenítés (Veräußerung) fogalmával kiegészülő fogalomcsalád tagjává válnak, ahol a Veräußerung mindig az áruval, az Entäußerung a pénzzel, az Entfremdung a tőkével való összefüggésben fordul elő. Így ezek a fogalmak olyan nyelvi segédeszközök, melyek a megkettződés, önállósuló elválás, szembefordulás történeti és logikai sor szakaszait hivatottak megjeleníteni, szemléltetni.

Az elidegenülés kategória csak tucatszámú helyen található *A tőké*-ben. (Megjegyzendő, hogy az Entäußerung és az Entfremdung lefordításában egyik magyar kiadás sem következetes!) Minden esetben a tőkével kapcsolatban kerül alkalmazásra: annak valamelyik elemét (bérmunka, többletermék) vagy a tőkébe bekebelezett, a termelőre ellenségesen visszaható értéktöbblet különböző formáit, funkcióit (munkaeszköz, tudomány, társadalmi erők) jelöli. Az elidegenülés kategória esetében a hangsúly a szembeforduláson van.

Gazdaság- és társadalomelmélet viszonyáról

Érdemes felfigyelni egy többször ismétlődő eltérésre, amely *A tőké*-ben (1867) és különböző előmunkálataiban található fejtegetések, elemzések között mutatkozik. „Ami dologilag a használati értékek különbségeként, az folyamatszerűen a használati értékeket létrehozó tevékenység különbségeként jelenik meg... A különböző használati értékek továbbá különböző egyének tevékenységének termékei, tehát egyénileg különböző munkák eredményei” – olvasható *A politikai gazdaságtan bírálatához* című, 1859-ben megjelent írásban. Vagyis minden objektivációs folyamat három mozzanat segítségével ragadható meg: a tevékenységet végző szubjektum, a tevékenység során létrejövő termék, mint objektum, továbbá a tevékenység végzője és eredménye között közvetítő objektivációs folyamat segítségével. Az 1857-58-as Grundrisse (*A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*) című nyersfogalmazvány szintén mindhárom vizsgálati réteget

figyelemmel kíséri, és például a cserével kapcsolatban a következő – módszertanilag fontos – megállapítást teszi: „Ha a viszony tisztá formáját, a gazdasági oldalát vesszük szemügyre, ... akkor csak három mozzanat lép előtérbe, melyek formailag meg vannak különböztetve: A viszony szubjektumai, a cserélők; ugyanabban a meghatározásban tételezve; a cseréjük tárgyai, csereértékek, egyenértékek, amelyek nemcsak egyenlők, hanem kifejezetten egyenlőknek kell lenniök és mint egyenlők vannak tételezve; végül maga a csere aktusa, a közvetítés, amely a szubjektumokat éppen mint cserélőket, egyenlőket és objektumaikat mint egyenértékeket, egyenlőket tételezi. Az egyenértékek az egyik szubjektum tárgyiasulásai mások számára”.

Mindkét idézet arról tanúskodik, hogy különböző gazdasági folyamatok (termelési, illetve csereaktusok) három metszetben írhatók le. Megragadhatók az emberek oldaláról, a tárgyak oldaláról, valamint a kettőt összekapcsoló tevékenység oldaláról. Némiképp továbbgondolva még azt is ki lehet jelenteni, hogy itt a szorosabban vett gazdasági összefüggések mellett egy – az embert mint szubjektumot érintő – társadalomelméleti dimenzió is megjelenik.

Feltűnő, hogy az előmunkálatokhoz képest *A tőke* a fejtegetéseket háromról két síkra redukálja. A végső megfogalmazásban a folyamatnak már csak két metszetével találkozunk: a tevékenységgel és a termékkel. Tehát Marx itt külön nem tér ki a tevékenykedő egyénekre – legfeljebb „személyek gazdasági jellemálarcairól”, személyekről, mint „gazdasági viszonyok megszemélyesítéseiről” esik szó olykor. (Mondhatni: mellőzi a folyamatok emberi oldalának, vagyis egy közvetlenül társadalomelméleti síknak a vizsgálatát.) Első pillantásra úgy tűnik, hogy *A tőké*-ben egyfajta tisztán gazdaságelméleti nézőpontot vesz fel, és gazdaságelméletileg releváns összefüggések feltárására koncentrál. (Megjegyzendő, hogy szigorúan véve a mű elméleti részeit jellemzi az emberi magatartások bemutatásának háttérbe szorulása!) Vajon miért marad el az emberi oldal (a szubjektumok) direkt tárgyalása?

Az egyik feltételezhető magyarázat az „Árufétis”-ről szóló fejezetben olvasható. Eszerint az árutertermelés időszakában élő egyének között elsősorban piaci kapcsolataik révén jön létre társadalmi érintkezés. Társadalmi viszonyaik nem személyek (személyiségek) között, hanem dolgok által, dolgok közvetítésével alakulnak ki: áruik egymáshoz való viszonya teremti és szervezi meg társadalommá (csere-lők társadalmává) való integrálódásukat. A gazdasági kényszerektől determinált egyének nem önállóan cselekszenek: egymással való

piaci érintkezéseik során valamilyen dolog (csereérték, áru, pénz) cselekszik bennük, általuk. A dolgok piaci érintkezései és ezekben megnyilvánuló erőviszonyai hozzák létre, illetve határozzák meg a tulajdonosaik közötti társadalmi érintkezéseket. Ebből viszont az következik, hogy az egyének társadalmi mozgásaiban nem az ember a végső alany.

Jelenti-e ez, hogy az emberek szubjektum-létének felszámolódá-sával (mivel problematikáját elnyeli, bekebelezi a gazdaságelmélet) magának a társadalomelméletnek a létjogosultsága is megszűnik?

Az „Árufétis” fejezet elemzési szintjén az a benyomásunk keletkezhet, hogy az árucserélő (eladó, illetve vásároló) egyének egyenrangú partnerek, és piaci egyenlőségük a legalapvetőbb társadalmi viszony közöttük. De vajon adekvátan tükrözi-e vissza a piaci áruforgalom az egyének társadalmi összefüggésrendszerét, társadalmi szintű erőviszonyait? „Egy munkás, aki 3 sh.-ért árut vásárol, az eladó számára ugyanabban a funkcióban, ugyanabban az egyenlőségben jelenik meg – 3 sh. formájában –, mint a király, aki ezt teszi” – figyelmeztet Marx. Következik-e ebből a munkás és a király (vagy akár az öt bér munkásként alkalmazó tőkés) általános gazdasági egyenlősége? Igaz-e, hogy ők eladói és jövedelmi pozícióikban is egyenlők? Hogy ezek a szereplők társadalmilag is egyenrangúak?

Az idézet arra utal, hogy a piaci érintkezés az emberek közötti társadalmi kapcsolatoknak olyan felszíne, ahol mélyebb viszonyaik inadekvát formában jelennek meg. Amely felszín az egyének társadalmi alá-fölé rendeltségét nem megmutatja, hanem ellenkezőleg, elfedi azokat: itt az egyének közötti társadalmi hierarchiák – a megjelenő látszat szintjén – kioltódnak. Tehát a piaci érintkezés olyan búra, amely – az egyének társadalmi egyenlőségének, egyenrangúságának képét adva – eltereli a figyelmet a mélyben munkáló strukturális társadalmi egyenlőtlenségekről.

A mélyebb vizsgálat viszont feltárja, hogy a kapitalizmus nem pusztán az árucserének, hanem a tőkés termelésnek a rendszere, amely társadalmi alávetettségeknek köszönheti a létezését. Ily módon a gazdasági mozgások a piacinál konkrétabb társadalmi jelentésre és jelentőségre tesznek szert: társadalomelméleti síkra tevődnek át. De ebben az esetben már nem pusztán egyénekkkel, hanem társadalmilag beágyazott egyénekkkel foglalkozó, átfogóbb társadalomelméleti megközelítésről van szó.

A vázolt összefüggésből az a következtetés is levonható, hogy ez a társadalomelméleti nézőpont dinamizáló funkcióval rendelkezik. Az alá-fölérendeltségek kimutatása lázítóan hat, elégedetlenséget gerjeszt. Kimondatlanul is a rendszer meghaladására, felszámolására ösztönöz.

Itt csak utalni lehet arra, hogy a későbbi kapitalizmusban újabb – a tartalmi ellentéteket elfedő – felszíni „búrákat” hoznak létre. Ilyen az egyének politikai egyenlőségét hirdető állam, ahol a formális szavazati egyenlőség arról hivatott elterelni a figyelmet, hogy az állampolgárok gazdaságilag-társadalmilag nem egyenrangúak. Ilyen további búra például a fogyasztói szabadságnak és a fogyasztásban való egyenlőségnek (az azonos árut /terméket, szolgáltatást/ fogyasztók egyenrangúságának) az ideológiája, amely elfedi, hogy ezek mögött irányított fogyasztással, az információ-, hír-, látványtermelés gépezete által előállított áruvásárlási igénnyel van dolgunk, mely gépezet új szükségleteket és életmódot propagál (Marx által használt kifejezéssel: „tukmál”). Mindez azt valószínűsíti, hogy a mai kapitalizmus is megragadható a marxi elmélet metodikájával és kategóriáival, de a 19. századinál több közvetítő szint (mint további felszín) létezésével és működésével kell számolni.

Hogyan építhető fel egy kritikai társadalomelmélet?

Tudjuk, hogy Marx azért kezd gazdasági-gazdaságtani vizsgálódásokba, mert a a fennálló rendszer működési struktúrájának feltárására vállalkozik. A feltárás érdekében végzett kutatómunkánál nem kisebb feladat a kifejtés számára legadekvátabb ábrázolási módszer megtalálása.

A Marx által alkalmazott kifejtési módszer sajátossága, hogy minden kategóriának – a lényegre tekintve – ugyanarról, a rendszer struktúráját képző és mozgóató tőkérről kell szólni – de más-más konkrétági fokon. Marx dilemmázik azon, hogy melyik az a legaltalanosabb fogalom, mely a rekonstrukció kezdő kategóriája lehet. Nevezetesen, hogy mi legyen a kifejtésben a kiindulópont, a rendszer egészét elvont formában magába sűrítő elemi sejt. Korai változatban az „Érték”, a végleges változatban „Az áru” címet viseli az első fejezet. Vagyis elmozdulás történik a – Hegelt idéző – elemi absztrakctumtól a rendszer elemi konkrétumához.

A *tőké*-ben az áruk kettős jellegéből kiindulva és cserefolyamatán át megértjük a pénz mint általános áru létrejövésének elkerülhetetlenségét. A pénz önállósulása a tőkének, mint pénzt fiadó pénznek a kialakulásához vezet. A tőkés árutermelésen és forgalmi folyamaton át továbbhaladunk az elosztásig (a jövedelmek alaptípusaiig), melyben feltárul a gazdasági összefolyamat osztály-jellege. Ez az út mindvégig gazdasági objektumok mozgásait követi, mígnem az utolsó fejezetben a társadalmi osztályokra fut ki az elemzés, amivel átlép az egyének, de már mint társadalmilag determinált egyének síkjára. Tehát megjelenik az emberi oldal, és ezzel a gazdaságelméleti formájú fejtegetés a társadalomelmélet szintjére, az egyének társadalmi viszonyrendszerének horizontjára emelkedik.

Látni kell, hogy ez az eljárás csak az egyik lehetséges mód a tőkés árutermelő rendszer társadalomelméleti megközelítéséhez. Mivel különböző utakon lehet eljutni a társadalmi mozgásokat összefoglaló, struktúráló osztályokhoz (másképp kifejezve: az osztálylétük által determinált egyénekhez), a társadalom szintje is többféleképpen tárgyalható:

- Mint tartalom a társadalmi alap részeként, a gazdasági összefüggéseknek mellérendelten. Ez történik az előmunkálatokban.

- Latensen, a gazdasági összefüggések mögé rejtve (a társadalomstruktúrára kifuttatott gazdasági rekonstrukcióba bújtatva). Ez történik *A tőké*-ben.

- Önállóan, külön társadalomelméletként – közvetlenül csak az emberek társadalmi viselkedését feltérképezve.

Ez utóbbi esetben kézenfekvő lenne, hogy a kapitalizmus kritikai társadalomelmélete a társadalmi viszonyrendszer elemi sejtjéből, az árutermelő, -cserélő egyénből induljon ki, és mindvégig az individuumok társadalmi mozgásait kövesse. Ekkor elemzés révén megmutatkozik, hogy a piaci folyamatokban (eladóként, illetve vásárolóként) részt vevő egyének – miként a gazdaság elemi sejtjének, az árunak – kettős természete, két oldala van: a konkrét különös személyes és az elvont általános (a piaci mozgásokban megnyilvánuló) társadalmi jelleg. Az egyének érintkezési folyamatában (a piaci forgalom kapcsolatrendszerében) szerveződik (pontosabban: ebben a kapcsolatrendszerben jelenik meg) a társadalom. Az egyéneket egyfajta közösséggé integrálják az egymáshoz való piaci viszonyaik. Integrálódásuk közvetítője és foglalatja a pénz. Társadalmi léptékű kapcsolatrendszerüket

Marx a pénz közösségeként jellemzi. A levezetésnek ezen a szintjén az egyének legdöntőbb társadalmi ismérve (mondhatni társadalmi hatalma), hogy milyen mennyiségű pénzzel rendelkeznek.

A vizsgálódásnak az egyének által birtokolt pénz forrására, eredetére történő kiterjesztésével megmutatkozik, hogy a pénzközösség csak olyan felszíne a társadalmi integrálódásnak, amely mögött mélyebb társadalmi struktúra húzódik meg. Az egyének fő jövedelemforrása nem azonos: tipikus jövedelmük vagy profit-jellegű, vagy munkabér-jellegű, vagy járadék-jellegű. Ennek megfelelően az egyének társadalmi osztályokba sorolódnak, és ez az osztálytagolódás adja a társadalmi rendszer működésének végső szerkezetét. Marx megfogalmazása szerint: „a reális közösség a tőke formájában konstituálódott”. A pénzközösség felszíni látszata mögött tehát feltárul a tőkeközösség (mint a tőketulajdonosok és a munkaerő-tulajdonosok kapcsolat-rendszere) mélyebb valósága.

Marx megtehetné, hogy a kapitalizmussal foglalkozó társadalomelméletet a vázolt logika alapján építse fel (az előmunkálatokban nyit ebbe az irányba!), azonban *A tőke*-ben nem az emberekből, hanem az áruból indítva rekonstruálja a rendszert. Vajon azért cselekszik így, mert közgazdász-szemmel tekint kora valóságára? Nem nehéz észrevenni, hogy *A tőke* – formailag – gazdaságelmélete korántsem az, aminek első pillantásra látszik: a gazdasági formák mögött emberi tartalmak rejtőznek. De így is megmarad a kérdés: Miért hagyja Marx elveszni a közvetlen társadalomelméleti szintben rejlő direkt kritikai lehetőséget?

Strukturális vagy részleges társadalomkritika?

Marx írásainak jórésze a gazdaság, illetve a gazdaságtan kérdéskörével foglalkozik. Közismert, hogy *A tőke* alcíme: A politikai gazdaságtan bírálata. A mű a politikai gazdaságtan, mint szaktudomány – mint a burzsoázia „tulajdonképpeni osztálytudománya” (Lukács György) – kritikája. De vajon ez a bírálat alapvetően gazdaságelméleti marad, és egy más osztálytartalmú szaktudományosság nevében történik? Vagy ennél komplexebbnek, és inkább társadalomelméleti jellegűnek kell tekinteni?

Paradoxnak tűnhet, hogy Marxnak a tőkés rendszerrel szemben az a fő elméleti érve, hogy gazdaságtalan. A történelmileg létrejött

lehetőségekhez viszonyítva azért gazdaságtalan, mert dologi célnak (a közvetlen nyereség létrehozásának) veti alá az embert. Ezzel a legfőbb termelőerőt, illetve erőinek szabad kibontakozását korlátozza. Akkor most ez a kritika gazdaságelméleti vagy antropológiai bázisú?

Marx történeti szemléletmódjának sajátossága, hogy benne gazdaságosság és humánus szempontjának érvényesítése nem szükségképpen ellentétes. Sőt, egy emberközpontú (szabadon társult termelők által szervezett) gazdálkodásban összhangba hozható egymással. Ami az egydimenziós gazdaságelméletben és az egydimenziós antropológiában kibékíthetetlen ellentét, az egy átfogó (a gazdálkodás kérdését is integráló) társadalomelméletben harmonikusan illeszkedhet.

A *tőke* formailag gazdasági szövege mögött könnyű felismerni, hogy a mű – végső elemzésben – kiről szól és kinek az érdekében íródik. Hogy benne (jóllehet expliciten csak kevés esetben, szinte nyelvbottlásként kimondva) mindvégig jelen van a címzett: a dologi tőkés gazdaságból, és az ennek mintegy felületét képező társadalomszerkezetből hiányzó ember (mint társadalmi egyén), akire végső fokon vonatkozik. Az az ember, aki a tőkés gazdaságban nem szubjektum (így a társadalmi kapcsolatrendszerének sem alanya). Aki a gazdasági-társadalmi folyamat egészében szubjektum-létének hiányával vesz részt. A rendszer valószínűleg legradikálisabb bírálata e hiány megállapítása, illetve ezzel (indirekt módon) olyan gazdálkodás történelmi szükségességének kimutatása, valamint esélyének felvillantása, melyet közös emberi akarat működtet.

Azon túl, hogy az árutermelő társadalomban nem az ember a végső szubjektum, további oka is van annak, hogy *A tőkés*-ben háttérbe szorul az egyének (mint egyének) gazdasági-társadalmi viselkedésének részletezése. Az emberi oldal tárgyalásának redukálásában feltehetően az is szerepet játszik, hogy Marx szándékosan kerüli a mű lázító tartalmának, végső gyakorlati, mozgósító feladatának közvetlen, nyelvi eszközökkel történő megjelenítését.

A kapitalizmus működési struktúrájának rekonstruálásakor óhatatlanul olyan következtetések adódnak, melyek a rendszerre nézve súlyos bírálatot hordoznak. Ezeket a rendszerkritikus következtetéseket *A tőke* nem közvetlenül agitatív formában mondja ki, hanem többnyire inkább csak implicit módon. A végső konzekvenciákat Marx megpróbálja egzakt, tudományos keretek között tartani. Miközben

változatlanul befolyásolják antikapitalista indulatok, elemzéseiben igyekszik csökkenteni annak esélyét, hogy ezek – átszűrődve a szövegbe – „megfertőzzék” az ábrázolás objektivitását. Tudatosan törekszik arra, hogy a kifejtés során ne sérüljön az a kép, hogy tisztán elméleti állásponttal van dolgunk. Általában megfontolt óvatossággal fogalmaz: kritikai beállítódását kifejtésbeli (nyelvi és módszertani) eszközökkel is védi minden olyan értelmezéssel szemben, amely a mű tudományos végeredményeit, tanulságait relativizáló, szubjektív érzelmi síkra redukálhatná. El akarja kerülni, hogy az elméleti következtetéseket pusztán erkölcsi követeléseknek lehessen minősíteni, és a moralizálás vádjával illetve félresöpörni, rásütve, hogy azok csupán – mint Engels más vonatkozásban fogalmaz – „az erkölcs alkalmazása a gazdaságra”. Hasonlóképpen – ami az előmunkálatokban még gyakorta előfordul – az emberi-egyéni viselkedések bírálatát szintén visszafogja. Mindezek mögött nem egyszerűen taktikai megfontolás áll. Marx a társadalomátalakító cselekvést nem pusztán erkölcsi felháborodásra, hanem tudományosan alátámasztott felháborodásra kívánja építeni.

Jogosan állapítható meg a tőkés rendszerről, hogy egy sor antihumánus vonás, társadalmi visszásság (emberek /társadalmi osztályok/ gazdasági kizsákmányolása, társadalmi egyenlőtlenség, igazságtalanság stb.) jellemzi, élteti. A *tőke* azonban inkább kerüli, illetve tompítja, mintsem élezi ezen ismérvek direkt kritizálását. Például az igazságosság kategória elsősorban erkölcsi tartalmú köznyelvi használatával szemben azt nevezi gazdaságilag igazságosnak, ami összhangban van a gazdaság működési törvényszerűségeivel. Vagy egy másik megfogalmazás szerint: „A termelés szereplői között végbemenő ügyletek igazságossága azon alapul, hogy ez ügyletek természetes következményként a termelési viszonyokból erednek... Ez a tartalom igazságos, ha megfelel a termelési módnak, ha adekvát vele. Igazságtalan, ha ellentmond neki.” Ezzel azonban nem elvitatni akarja a társadalmi igazságtalanságok, egyenlőtlenségek stb. elleni morális tiltakozások indokoltságát. Ellenkezőleg, azt kívánja megalapozni elméletileg, hogy ezek a kapitalizmust transzcendáló, történelmi horizontot nyerjenek.

Az is megfigyelhető, hogy *A tőkés*-ben a kritikai él közvetlenül nem a társadalmi hierarchia haszonélvezői ellen irányul. Az Előszóban – a mottóban részben már idézett – útmutatást („használati utasítást”)

kapunk a könyv olvasásához: „... személyekről itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gazdasági kategóriák megszemélyesítői, meghatározott osztályviszonyok és -érdekek hordozói. [Közbevetve: ugyanakkor ne feledjük, hogy gazdasági kategóriákról azért van szó, mert azok egyúttal egyének társadalmi jelmezei! TL] Álláspontom... bármely más álláspontnál kevésbé teheti felelőssé az egyént olyan viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke marad”. Erről az állásponttól a kizsákmányolás jelensége nem egyszerűen az egyéni önzésben, mohóságban vagy rosszakaratban talál végső magyarázatot, hanem az emberi fennhatóság alól kinőtt, gazdasági automatizmusként szerveződő rendszer struktúrájából nyer értelmezést. Ily módon Marx számára a kizsákmányoló tőkés is alávetettként, a rendszer termékeként, lenyomataként jelenik meg – „bármennyire fölébe emelkedhet is szubjektíve”. Személyének kiiktatódása esetén is megmarad a lényeg: az általa ellátott funkció, amelyet másik szereplő vesz át, örököl meg. (Sőt, az is előfordul, hogy a jövedelmét fogyasztás helyett felhalmozásra fordító tőkést Marx tiszteletreméltónak minősíti.)

Innen nézve, amit kizsákmányolásnak, társadalmi igazságtalanságnak, osztályelnyomásnak stb. nevezünk, az végső elemzésben csupán felületi megnyilvánulása a rendszer (gazdasági rendszer) működésének: a szereplők viselkedését determináló gazdasági osztályszerkezet láthatóvá vált felszíni megjelenése. Ezért Marx személyek (valamint személyek osztálydeterminált viselkedése) helyett magára a rendszerstruktúra irányítja a bírálatot.

A vázoltakban kétféle társadalomkritika lehetősége és ellentétes jellege rajzolódik ki. Az egyik a rendszer egésze ellen fordul, ezért működési struktúrájának rekonstruálásából indul ki. E nélkül nem végezhető el a rendszer megalapozott bírálata. Minden radikális kritika a rendszerszintű megértésen keresztül, annak bázisán történik: a megbírált jelenségeket a rendszer egészébe beágyazva, abban gyökerezőként mutatja be. Így az indulatmentes „leíró” forma mögött is radikális rendszerkritikai tartalom érvényesül.

Ettől a strukturális bírálattól alapvetően különbözik egy másfajta, amely valamilyen felületi jelenségre koncentrál. Azokat az egyes (tipikus vagy kevésbé tipikus) jelenségeket veszi célba, amelyek a felszínen szembeötlenek. (Valójában olyan következményeket állít előtérbe, amelyek csak a kiváltó okok felszámolásával, az egész

rendszer történelmi meghaladásával szüntethetők meg.) A kiragadott mozzanatokkal nem a struktúra megragadásán keresztül, abból eredeztetve, hanem közvetlenül foglalkozik, és kevés figyelmet fordít arra, hogy azokat visszavezesse a rendszer egészére. Az ilyen bírálat szükségképpen felületi és részleges marad. A részleges megközelítés pedig eleve hajlamos arra, hogy morális síkra terelődjön és azon ne is lépjen túl.

Az a kritika, amely nincs a rendszer működésének alapszerkezetében lehorgonyozva, csak „meg- és elítélni” tud, de részlegessége gyengíti, vagy akár teljesen elveszi a bírálat gyakorlati tartalmi élet. A részleges kritika megkerüli (hatásában nem érinti) a tőkestruktúrát.

Jelen írás végkövetkeztetése tehát a következő.

Egy kritikai társadalomelmélet többféleképpen épülhet fel. Alkotója megteheti, hogy a társadalmi folyamatokat az emberek oldaláról kíséri figyelemmel, és a különböző emberi viselkedéseket (ezért osztályok magatartását) teszi bírálat tárgyává. Az ilyen eljárás előnye, hogy közvetlen agitatív erővel rendelkezik – ugyanakkor szükségképpen felületi és részleges, hiszen vizsgálódása elsősorban a jelenségek szembe-tűnő felszínéhez kötődik, illetve mert a társadalmi összefolyamatnak egyetlen metszetére, vetületére korlátozódik. Az alternatívaként lehetséges átfogó, komplex társadalomelmélet viszont az összefolyamat valamennyi dimenziójára kiterjeszti az érdeklődését (így nem mellőzheti sem a gazdasági, sem az antropológiai oldalt), és a társadalmi mozgások rendszerszintű megragadására törekszik. Ennek megfelelően a társadalmi mozgásokat – végső értelmezésben – a rendszer működési struktúrájából magyarázza, de az egyes oldalakat nem feltétlenül tárgyalja egyforma részletességgel. A *tőke* kritikai társadalomelmélete egyértelműen ez utóbbi típusba tartozik.